

FİLOLOGİYA ELMLƏRİ

UOT:821.512.161

**ANADOLU TÜRK AŞIQ ŞEİRLƏRİNDƏ MƏCAZLAR SİSTEMİNDƏ
DÜNYƏVİ SEVGİ**

*Əliyeva Gülnarə Muxtar qızı
Bakı Slayyan Universiteti
Türkologiya kafedrasının doktorantı
g.aliyeva18@mail.ru*

Xülasə: *Aşıqlıq ənənəsi türk mədəniyyət tarixində əhəmiyyətli yer tutur. Bu ənənə əsrlərlə davam edən sənət sınaqlarından keçərək cilalanmış, özünəməxsus ifa tərzinə, yaradıcılığa malik, öz qayda-qanunları olan bir sənət sahəsi kimi inkişaf etmişdir. Son illərdə də məcazlara, frazeoloji birləşmələrə dair bir çox elmi tədqiqat işləri aparılmış, onların yaranması, strukturu, bədii əsərlərdə onların istifadə edilməsi və müxtəlif dillərə tərcümə edilmə yolları araşdırılmışdır. Bu barədə bir çox dilçilər fikir bildirmişlər. Məcəzi mənalı sözlərin yaranması, quruluşu, strukturu, işlənmə dairəsi, fərqli dillərdə ifadə etdiyi mənalar, istifadə olunma dairəsi hər zaman aktuallıq kəsb etmişdir. Məqalədə məqsəd türk aşıq şeirlərində metaforikləşmə mexanizmini proses kimi aşkara çıxarmaq, türkiyə türkcəsində yeni adın, ifadənin formalaşması məqamlarını müəyyənləşdirmək aktuallığını təmin edir.*

Açar sözlər: Türk aşıq şeirləri, məcazlar sistemi, metafora, dünyəvi sevgi, koqnitiv əlamət, parlaq metaforalar

Ключевые слова: турецкие ашукские стихи, система метафор, метафора, мирская любовь, когнитивное значение, яркие метафоры.

Key words: Turkish ashuk verses, system of metaphors, metaphor, worldly love, cognitive meaning, vivid metaphors.

Anadoluda sufi ünsürləri həm dini, həm də dini olmayan sahələrdə istifadə olunur. Odur ki, atalar sözlərində də sübuta yetirilməsi mümkün olmayan mistik ünsürləri görmək mümkündür: “Alma məzlumdan ah \\\\ çəkir, çıxar yavaş-yavaş” atalar sözü ədalət və xoş niyyətlə bağlı bu metafizik anlayışlardan biridir. Dini ayinlərdə belə sözlər işlədilməsə də, əslində ehtiva etdiyi dəyər baxımından dini keyfiyyətə malikdir. Bu cür inancları təkcə atalar sözlərində, deyimlərdə deyil, aşıq şeirlərində də görə bilərik. Anadoludakı dünyəvi eşq metaforalarını “sevgili-sevgili münasibəti” çərçivəsində nəzərdən keçirməliyik. Aşıq aşıqdır, məhbub məhbubdur. Aşıq qarşı cinsdən birini sevə bilər, ya da Allahı sevə bilər. Başqa sözlə desək, aşıq çarəsiz “qul” və ya “sevgili”dir, məşuq isə Allah və ya əks cinsdəndir. Ona görə də təsəvvüfdə dünyəvi əks cins sevgisi Allah sevgisinə körpü kimi qəbul edilir. Çapan bu məcəzi məhəbbətin ən mühüm nümunələrindən biri olan Leyla-Məcnun hekayəsi haqqında belə şərh edir: “Bu hekayə “əl-Murakıs-Esmâ”, “Əmru’bnü Aclan-Hind”, “Urvâ-Afrâ”dır. Səhra ərəblərində çox rast gəlinən “Cəmil-Buseyne”, “Küseyr-Əzza”, “Rəbia-Ukayl”, “Keys-Lübna”, “Təvbə-Leyla” və Məcnun hekayələrini ilahi ilə insanlara unutturdu. Onu Leyladan Mövlaya gətirən eşq X əsrdə yaşamışdır. Mühəribədən sonra ərəb ədəbiyyatında mistik eşqin nümayəndəsi kimi göstərilmişdir” (91, s.223). -Dünya məhəbbətini ifadə edən - “aşiq-sevgili”, “ovçu-ov”, “təbib-xəstə” metaforikləşmiş birləşmələr əsas metaforanın davamıdır. Aşıq-sevgili metafora: Aşık Veysəl dördlülklərində bu tip məcazları çox gözəl istifadə etmişdir. Aşağıdakı birinci misrada onu tərk edən arvadını məzəmmət edərək, ikinci misrada öz vəziyyətini belə təsvir edir: Çünki sevilən aşıqın gözündədir: “Gözəlliyiniz heç bir dəyəri yoxdur \\\\ Sevgim olmasaydı \\\\ Əylənmək üçün yer yoxdur \\\\ Qəlbimdəki malikanə olmasaydı” \\\\

“Gözlərimdə sənin gözəlliyini gizlədirəm, \\\\ “Nəyə baxsam, sən oradasan” -kimi misalları artırmaq olar. Bu aşıq-sevgili metafora qrupunun alt motivləri “bülbul-gül”; “Leyla - Məcnun”; “Kərəm - Əslı”, “Ovçu - ceyran” kimi müxtəlif formalarda ifadə tapır. Bülbul-Qızılgül

metaforası: Aşıq şeirlərində sevilən qadının əsas əlamətləri adətən qoxusu, rəngi, canlılığıdır. O həmişə gülsevərdir, ətrafında pərəstişkarları olan bülbüldür. Deməli bülbül əlçatmaz sevgilini, əldə edilməsi mümkün olmayan insanı təsvir etmək üçün istifadə olunan obrazdır.

Bülbülün donları sarı \ Ben ağlarım zarı zarı... (Sivas-Aşık Veysel Qatıroğlu)

Elbet yüzüm gülecek bülbül güle erecek \ Bu karanlık günlerin bir gün sonu gelecek... (Urfa-Kazancı Bedih)

Bülbül kaç aaldın gülün narhını \ Gül alıp satmanın zamanı değil... (Sivas-Nuri Üstünses). Bədii ədəbiyyatda bülbül həmişə sarıdır, fikirdən dərddən saralıb, aşık Veysel sevgilisinin dərddən, qəmdən saralmasına baxıb zar-zar ağlayır. Bülbülün gülə çatması - aşığın məşuqəsinə çatmasıdır.

“Ovçu-ov” metaforası. Aşıq-sevgili metaforasının fərqli bir variantı olan “ovçu-ov” metaforası ümumiyyətlə sevgiyə aiddir və bu hissi ifadə etmək üçün istifadə olunur. Bu tip metaforada vəhşi bir proyeksiya görmək mümkündür. Ovçu insandır, ov ceyrandır. Eyni zamanda ovçu sevilir, ovlanan da sevilir. Sən sevirsen, seviləni əldə etmək səyi osə ovçunun ovunu əldə etmək səyi ilə eynidir. Ovçu ancaq ürəyi istidiyi, bəyəndiyi, çox arzuladığı heyvanın ovuna çıxar. Heç vaxt ovçu canavar, çaqqal, bayquş və ya qarğa ovuna çıxmaz. Maral, ceyran, cüyür ovçunun uğuru sayılır, hamı ona qibtə edər. Ovçu ilə aşığın biq fərqi var: aşığın gözündə sevgilisi nə qədər çirkin olsa da, yenə maral gözlü, ceyran baxışlıdır. Aşağıdakı Aşık Veysel nəğməsi həm aşığı, həm sazı-insanı, həm də ovçu-ov kimliyini ortaya qoyan gözəl bir nümunədir: *Sen bir ceylan olsan ben de bir avcı Avlasam çöllerde saz ile seni Bulunmaz menendi yoktur ilacı Vursam yaralasam söz ile seni...* (Sivas-Aşık Veysel gätiroğlu). Həkim-xəstə metaforası da mistik keyfiyyəti ilə sevgini təsvir edən məcazlardan biri kimi türk aşık şeirində istifadə edilməkdədir. Burada dərddə adama çarə tapan həkim - loğman, aşık olan isə xəstədir. Aşık şeirlərində xəstənin, yəni aşığın xəstə olmasından razı qalması və ya həkimin bu xəstəliklə bağlı heç nə edə bilmədiyini üçün ümumiyyətlə, istənilir, yara və ya xəstəliyə şəfa verən sevgilidir. O, bütün dərdlərin dərmanıdır. İstər türk, istərsə də Azərbaycan aşık şeirində bir çox hallarda sevgili həkimlə bərabər tutulur:

*Lokman hekim gelse yaram azdırır *

Yaramı sarmaya yar kendi gelsin... (Zonguldak-Mustafa Tuna)

*El çek tabip el çek yaram üstünden *

Sen benim derdimi bilebilmezsin Dertliyim dertli... (Tokat - Abbas Öz - Mehmet Erenler)

*Tabiplerde ilaç yoktur yarama *

Aşk deyince ötesini arama... (Kahramanmaraş-Abdürrahim Karakoç).

Alma-albalı-badam və s. metaforaları: Qadının sevgi obyektı olduğu aşık şeirlərində şair onun vizual gözəlliyini vurğulayır. Uğrunda dağlar deşiləcək, məhbusların yatacağı sevgilinin qaşları, gözləri, baxışları, yanaqları, dodaqları və saçları məcazi üslublarla təsvir edilmişdir. Əziz qələm qaşları, badamı gözləri, alma yanaqları, albalı dodaqları, bal dodaqları, mavi dili, gümüşü saçları var. Aşık şeirlərində qadın ifadəsi üçün istifadə edilən epitetlərdə ifadə oxşarlığı aşık şeirlərinin geniş yayılma sahələri ilə əlaqələndirilməlidir. *Fark etmez naz etsen de çekerum her nazini \ Kiraz dudaklı Ayşem yerim senin ağzını* (Karadeniz-Cimilli Qbo). Tale-qismət metaforaları. Aşık şeirlərində işlədilən “tale” sözünü gözəl tale, “qismət” sözünü isə “pis tale” və ya bu aqibətin ssenarisini hazırlayan xəyali və şeytani varlıq kimi qələmə verə bilərik. Bu anlayış Allah və mələyin “yaxşı”, şeytanın “pis” kimi qəbul etməsindən qaynaqlanır. Aşık şeirlərində tale və qismət kimi sözlər tez-tez təcəssüm olunur: *Kambur felek sanki beni kayırdı \ Eşten dosttan nazlı yardan ayırdı \ Gizli sırrım memlekete duyurdu...* (Sivas-Aşık Veysel Qatıroğlu)

Be felek senin elinden hem yanarım hem ağlarım \ Gece gündüz ağlar gözüm bağımlı döğər ağlarım... (Adana-Karacaoğlu). *Felek sen ne feleksen bağrım ettin elek sen \ Aldın gül yüzlü yârî daha neyime gereksen...* (Urfa-Kazancı Bedih). *Sanki sam yelisın estin bağıma, \ Soldurdun bağımnda gülümü kader \ Düşürdüñ yolumu gönül dağıma \ Aşırdın dağlarda yollumu*

kader (Kırşehir-Neşet Ertaş). Durna – bülbül – sevgili metaforaları. Türk aşiq şeirlərində bu leksik vahidlərlə təkcə cismani eşq yox, həm də vətən, torpaq məhəbbəti və həsrət ifadə olunur.

Turnam gökyüzünde gezdin bir zaman || Battal'ım gönlünde kalmasın güman||

Yeni Köy'de yatar Seyyid Süleyman || İn nazargâhına gör niyâz eyle (Aşiq Battal Dalkılıç)

Turnalar son turunuza varınca || Battal ednânın hatrın sorunca ||

Serçeşmenin başı piri görünce || Hüncâr'ın dârına durun turnalar (Aşiq Battal Dalkılıç).

Türk aşiq şeirində sevgilisindən ayrılma ehtimalı qarşısında aşiq onun himayəsini öz üzərinə götürmək istəyir və ona acıyı tutan yırtıcı quş olan şahin şəkli verilir: “*Ak kolların sala sala yürüyən, || Nasıl getireyim seni ele ben?*”

Ben şahan olsam da sen bir balaban || Alsam çırnağıma, çıksam yola ben.” (Karacaoğlu).

Aşıqın gözəlliyini bildirmək üçün müxtəlif quş və heyvanların bənzərinə əsaslanan təsvirlərdən də istifadə olunur: “*Ak kuğular sökün etti yurdundan*”; “*Dedim: ‘Akça ceyran gölde ne gezer?’; Al kınalı keklik indi pınara.*”; “*Sanın akça ceran bir çölde gezer || San kınalı keklik indi pınara*”.

Zaman – vaxt – məkan metaforaları. Türk aşiq şeirində zaman və vaxt anlayışı ilə bağlı olan metaforalardan da çox istifadə edilir. Belə ki, bu xarakterli metaforalar həm dünyəvi, həm insani, həm əxlaqi, həm də mənəvi dəyərlərlə bağlanıb maraqlı mənalar ifadə edə bilir, mətnin poetik yükünün artmasında iştirak edə bilirlər:

Rüyamda dünyanın bekçisi oldum || Ben vermedim zaman aldı götürdü

Evvel çocuk idim bak şimdi ne oldum || Ben vermedim zaman aldı götürdü

Çırakman'ın çektiklerim dilimden || Ben ben iken neden korkam ölümden

Gençlik bile geçip gitti elimden || Ben vermedim zaman aldı götürdü (Aşiq Hüseyin Çırakman). Məkan metaforalarının təhlili göstərir ki, «insan -zaman» modeli sahəsi olduqca genişdir. İnsan konseptual sahəsi metaforik köçürmənin əsas mənbələrindən biri kimi özünü göstərir. Sahə bədən üzvləri, xarakter, müxtəlif hərəkətlər, fizioloji proseslər qruplarına bölünür. Onlardan bədən üzvləri və insana xas hərəkət, eləcə də fəaliyyət daha geniş tətbiq edilir. Belə metaforaların müəyyənləşdirilməsi zamanı insana aid xüsusiyyətlərin məkan ifadə edən vahidlərə şamil edilməsi əsas götürülür. Metaforanın təyini üçün vacib əlamət şəxsləndirmə ilə bağlıdır. Hərəkət bilavasitə zaman və məkanla bağlıdır. Hərəkət başlanğıcla və istiqamətlə səciyyələnir. Lakin bütün hərəkət formalarında istiqamət aşkar şəkildə özünü biruzə vermir. Bəzən isə istiqamət fakültativliyi ilə seçilir. Al ət və ya əşya metaforaları. Alət və ya əşya metaforaları aşıqın özünü alətlə eyniləşdirməsi, başqa sözlə, özünün xüsusiyyətlərinin alətə yüklənməsi nəticəsində yaranmışdır. İnsanın acizliyinin, qəminin, dərvişliyinin, ayrılığının, sevgisinin alətə aid edilməsinin əsas səbəbi insanların duyğularını musiqi ilə, deməli, alətlərlə daha təsirli ifadə edə bilməsidir. Bu metafora növü həm bədii musiqidə, həm də aşiq şeirində səmərəli istifadə olunur. Mistik keyfiyyətə malik olduğundan bədii musiqidə istifadə olunur. Mistik alət olan “ney” ilə ifa olunur. Ney üzərində reallaşan bu məcaz növü daha çox sünni mistisizminə aiddir. Aşiq şeirində bu məcazi ifadə ələvilərin mistik aləti olan bağlama ilə həyata keçirilir. Bu bölgədəki aşiq şeirləri arasında Pir Sultan Abdalın mahnısı daha çox diqqət çəkir. Bu dördlүkdə:

Gel benim sarı tamburam || Sen ne için inilersin ||

İçim oyuk derdim büyük || Ben Onun için inilerim... (Sivas, Pir Sultan Abdal)

Dördlүk problemi və ağrını metaforikləşdirir. Sonrakı misralarda alətə mistik məna verilir və o cəmin təbii bir hissəsi kimi qəbul edilir:

Koluma taktılar teli || Söyletiler bin bir dili ||

Oldum aynü-l cem bülbülü || Ben onun için inilerim (Sivas-Pir Sultan Abdal)

Karacaoğlanın “nəfəs” sözündə bağlama həm durna, həm də insana bənzədilir. Burada şairlə eyniləşən saz da insan kimi yaralı və narahatdır.

Yine dertli dertli iniliyorsun || Sarı turnam sinen yaralandı mı ||

Hiç el değmeden de iniliyorsun || Sarı turnam sinen yaralandı mı ||

Yoksa ciğerlerin parelendi mi

Ozan Veysel Qatıroğluda isə sazla söhbət edərkən insan kimi sirdaşdır:

*Ben giderim sazım sen kal dünyada \Gizli sırlarımı aşikâr etme *

Lal olsun dillerin söyleme yâda \Garip bülbül gibi ah ü zar etme... (Sivas-Aşık Veysel gâtiroğlu). Dini və qeyri-dini aşiq şeirlərində metafora mənbələrinin əksəriyyəti təbiət fiqurlarıdır: dağ, durna, maral, ceyran, qızılgül, bülbül, alça, alma və s. kimi. Bundan başqa, daha mücərrəd situasiyaların metaforalaşdırılmasına misal göstərmək; “Xəstəlik” “eşq”, “şəfa” “sevgilim” və ya “həkim” bu xəstəliyin “boş müalicə” mənasını verir; “dağ” “ayrılıq”, “yol” “həyat tərz” və “fəlsəfə” deməkdir.

Bu nümunədə müşahidə etdiyimiz metaforalar – parlaq metaforalardır. Onların əsas əlamətləri poetik mətnlərdə istifadə, yenilik, obrazlılıq, qeyri-adi təsir. Belə metaforalar əsasən yalnız kontekstdə tanınır. Belə metaforanı işlədən resipiyent onu tam adekvat qavraya bilmir, çünki metaforanın adekvat qavranılması üçün onun əhatəsi çox vaxt mühüm rol oynayır.

Beləliklə, metafora müəyyən dillərdə istifadə olunan üslubi qaydadan daha çox insan təfəkkürünün ayrılmaz mexanizmini təmsil edir. Metaforalar müəyyən dil kollektivinin dünyanı dərk etməsinin özünəməxsus cizgilərini və gerçəkliyin şərhini əks etdirirlər. Dildə metaforik ifadələr sistemli şəkildə metaforik konseptlərlə bağlı olduğundan, metaforik ifadələrdən metaforik konseptlərin təbiətinin və insan fəaliyyətinin metaforik təbiətini başa düşülməsində istifadə edilə bilər. Dilimiz metaforalarla doludur, lakin metaforalar təkcə dil səviyyəsində deyil, şüurumuzu, qavrayışımızı və ətrafdakı realıqla qarşılıqlı təsir təcrübəmizi formalaşdırır. Bu araşdırmada türk dili ilə bəstələnmiş Anadolu türklərinin metaforaları vurğulanır. Aşiq şeirlərində dünyəvi sevgi mövzusu və bu mövzunun alt qollarına görə təsnif edilərək işlənmişdir. Dünyəvi mövzuları ehtiva edən aşiq şeirlərində mistik fiqurlar kifayət qədərdir. Müəyyən icma dairələrində mistik elementlərin daha çox metaforalaşdırıldığı müşahidə edilmişdir. Müxtəlif bölgələrdə metaforaların eyni üsullarla istifadəsi müxtəlif coğrafiyalarda insan birliklərinin ümumi dünya qavrayışından xəbər verir. Türk aşiq şeirlərində metaforalar konkretləşdirmə və təcəssüm yolu ilə yaradılır.

Ədəbiyyat

1. Əskər, N. Aşiq Nəsimin yaradıcılıq yolu. Bakı: Elm və təhsil. 2016 - 164 s.
2. Demirci, K. “Metafor: Bir Anlatım ve Üretim Mekanizması”, Edt. M. Sarıca, B. Sarıca, Dil Bilimleri Kültür ve Edebiyat, Ankara: Padam Yay., 2016, s. 330-343.
3. Hasan, E. Türk Saz Şairleri Hakkında Araştırmalar, Ankara: 1952
4. Fatma, A. T. Başak, U. Zemzem Keleşabdioğlu ve Emrah Gökçe. Ankara, 110.
5. Gökçe, Y. Âşık Battal Dalkılıç'ın Hayatı Sanatı ve Edebi Kişiliği. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi, 2009 - 389 s.
6. Günay, U. Âşık Tarzı Edebiyat Hakkında Düşünceler, Mehmet Kaplan İçin, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara: 1996
7. Karahan, A. “Âşık Edebiyatı”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C.3, İstanbul: 1991
8. Karahan, A. “Âşık Edebiyatı”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 3, İstanbul: 1991.
9. Kaya, D. Âşık Edebiyatı Araştırmaları. İstanbul: Kitapevi Yayınları, 2000.
10. Köprülü, F. Türk Saz Şairleri, Ankara: Güven Basımevi, 1962.
11. Köprülü, M. Fuat. Edebiyat Araştırmaları I, Ankara: 1989
12. Özarslan, M. Erzurum Âşıklık Geleneği, Ankara: Akçağ Yay., 2001
13. Lakoff, G. and Johnson, M. Metaforlar hayat, anlam ve dil. (çev. Gökhan Yavuz Demir) İstanbul: Paradigma Yay, 2005.

ЗЕМНАЯ ЛЮБОВЬ В СИСТЕМЕ МЕТАФОРОВ В СТИХАХ АНАДОЛУ ТУРЕЦКИХ АШУГОВ

Алиуева Гюльнара Мухтар кызы

Резюме

Традиция Озан занимает важное место в истории турецкой культуры. Эта традиция развивалась как область искусства со своими правилами и положениями и оттачивалась

веками художественных испытаний. В последние годы проведено множество научных исследований метафор и фразеологических сочетаний, исследовано их образование, структура, употребление в художественных произведениях, способы перевода на разные языки. Об этом говорят многие лингвисты. Возникновение, строение, масштабы развития, значения, выраженные в разных языках, масштабы употребления образных слов всегда были актуальны. Цель статьи заключается в том, чтобы раскрыть механизм метафоризации как процесса в стихах турецких ашугов, а также определить важность определения моментов образования нового имени и выражения в тюркском языке Турции.

EARTHLY LOVE IN THE SYSTEM OF METAPHORS IN THE ANADOLU VERSES OF THE TURKISH ASHUGS

Aliyeva Gulnara Muxtar

Summary

The Ozan tradition has an important place in the history of Turkish culture. This tradition developed as a field of art with its own rules and regulations and was honed by centuries of artistic testing. In recent years, many scientific studies of metaphors and phraseological combinations have been carried out, their formation, structure, use in works of art, and methods of translation into different languages have been studied. Many linguists talk about this. The emergence, structure, scale of development, the meanings expressed in different languages, the scale of the use of figurative words have always been relevant. The purpose of the article is to reveal the mechanism of metaphorization as a process in the verses of Turkish ashugs, as well as to determine the importance of determining the moments of the formation of a new name and expression in the Turkic language of Turkey.

Rəyçi: prof. Şaban Hüseynov

Bakı Slavyan Universiteti Türkologiya kafedrasının 16 dekabr 2022-ci il 4 sayılı protokol

Daxil olduğu tarix 24 yanvar 2023-cü il

UOT: 81

INTEGRATION AND DIFFERENTIATION AS THE MAIN PROCESSES OF THE HISTORICAL DEVELOPMENT OF LANGUAGES

Huseynova Ayshan Maxir

Ganja State University

h_aysen@yahoo.com

Annotation: *The main processes of development and interaction of different languages include differentiation and integration, the processes are multidirectional and opposite in their results. Differentiation (from lat. differentiatio - distinction), or divergence (from lat. divergo - deviate) - the process of interaction of languages, as a result of which dialects arise in the language, turning under certain conditions into related languages. This is the main way of forming a family of languages after the collapse of their common proto-language - the transformation of dialects or adverbs of a once single language into independent languages. Integration (from lat. integratio - connection into a whole) or convergence (from lat. convergo - approaching) - a process leading to interaction, mixing or merging of languages (or dialects) as a result of their close contact; Integration can be:*

- voluntary - in case of loss of dialect differences within a particular national language;*
- violent - when the language of the vanquished is absorbed by the language of the winners.*

Key words: differentiation, integration, substratum, superstratum, adstratum